

مطالعات اسلامی: تاریخ و فرهنگ، سال چهل و پنجم، شماره پیاپی ۹۱،
پاییز و زمستان ۱۳۹۲، ص ۶۳-۲۹

×× × ×××× × ×× × ×
' × ×××× ××

علی اصغر سعدآبادی / دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت دولتی دانشگاه تهران^۱

دکتر عالیه کاظمی / استادیار گروه مدیریت صنعتی دانشگاه تهران^۲

علی اصغر پورعزت / دانشیار گروه مدیریت دولتی دانشگاه تهران^۳

چکیده

سبک خاص رهبری حسن صباح و سبک ویژه اطاعت پیروانش، به علت اطاعت محض داوطلبانه پیروان از حسن صباح، یکی از شاخص‌ترین نمونه‌ها برای مطالعات سبک‌شناسی رهبری و فرایند اطاعت محض است. اطاعت مطلق از رهبر، در شرایط اختیار کامل و تا سرحد مرگ توسط اسماعیلیان از حسن صباح، ذهن کنجکاو هر خواننده‌ای را برای پیدا کردن دلایل این چنین اطاعتی تحریک می‌کند. در این پژوهش، ضمن بررسی دلایل این موضوع، تلاش شده است تا با مطالعه موردی، رفتار گروه اجتماعی اسماعیلیان در دوران رهبری حسن صباح مورد بررسی قرار گیرد. در این پژوهش ابتدا با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی از نوع تحلیل محتوا، دلایل اطاعت محض اسماعیلیان از حسن صباح مورد شناسایی قرار گرفته است. سپس کدهای اولیه با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA چندین مرتبه مورد تحلیل و بازبینی قرار گرفته و در نهایت ۴ شاخص اصلی و ۱۸ زیرشاخص از مجموعه داده‌ها شناسایی گردید. در پایان، با مراجعه به خبرگان و با استفاده از فرایند تحلیل سلسله مراتبی فازی، به اولویت‌بندی دلایل اطاعت محض اسماعیلیان پرداخته شده است. نتایج نشان می‌دهد که عواملی چون شان اجتماعی و موقعیت رهبر، قدرت اجبار رهبر و توان ارضاء نیازهای مادی کم‌ترین تأثیر را بر اطاعت محض این گروه داشته و شاخص‌هایی چون رهبری مذهبی، فنون تأثیرگذاری اجتماعی رهبر و تعصبات دینی پیروان مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر اطاعت محض داوطلبانه این گروه بوده است. همچنین در بین شاخص‌های اصلی، سبک خاص رهبری حسن صباح به منزله مهم‌ترین عامل در فرایند اطاعت مطلق داوطلبانه اسماعیلیان شناخته شد.

کلید واژه‌ها: اطاعت محض، اسماعیلیان، تحلیل سلسله مراتبی فازی گروهی، حسن صباح.

* تاریخ وصول: ۱۳۹۱/۰۹/۰۱؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۳/۰۵/۱۴

1. Email: alisadabadi@ut.ac.ir
2. Email: aliyehkazemi@ut.ac.ir
3. Email: Pourezzat@ut.ac.ir

۱. مقدمه

با نگاهی اجمالی به تاریخ بشر، جوامعی مشاهده می‌شوند که گویا مسخ رهبران خود بوده‌اند. در این موارد، پیروان بدون هیچ زور و اجباری از جانب رهبران خود، با رضایت کامل و داوطلبانه به فرمانبرداری مطلق از آن‌ها روی می‌آورند. مراد به افراد بر پایه متقاعدسازی، نفوذ و پذیرش داوطلبانه پیروان، با فرض آگاهی آنان، معانی ذهنی مشترکی را بین رهبر و پیرو پدید می‌آورد که این توافقات ارزشی و شناختی می‌تواند منشا پرورش نتایج فوق‌العاده‌ای شود. بسیاری از دانشمندان معتقدند که این روند، یکی از ارزشی‌ترین و اخلاقی‌ترین روندهای موجود در روابط بین رهبر و پیرو است، هرچند همواره قابل حصول نیست (Bass, 23). به هر حال در برخی از مواقع، بین رهبر و پیرو، نوعی اطاعت محض توأم با رضایت باطنی حاکم می‌شود. اسماعیلیان در دوران رهبری حسن صباح، یکی از شاخص‌ترین نمونه‌ها، برای مطالعه اطاعت محض داوطلبانه است (دفتری، *افسانه‌های حشاشین یا اسطوره‌های فدائیان اسماعیلی*، ۱۳۶-۱۳۵).

هدف پژوهش

شناسایی و اولویت‌بندی شاخص‌ها و زیرشاخص‌های موثر بر اطاعت محض داوطلبانه اسماعیلیان در دوران رهبری حسن صباح هدف اصلی پژوهش است. مهم‌ترین سوالات این پژوهش را می‌توان به شرح زیر فهرست کرد:

۱. چه عواملی باعث اطاعت محض داوطلبانه اسماعیلیان از حسن صباح شده‌اند؟
۲. اهمیت و وزن هر یک از این عوامل در اطاعت محض داوطلبانه اسماعیلیان چه مقدار بوده است؟

روش‌شناسی پژوهش

روش پژوهش حاضر، توصیفی-تحلیلی از نوع تحلیل محتواست. تحلیل محتوا روشی است که به هر گونه فن نظام یافته و عینی برای استخراج ویژگی‌های پیام دلالت می‌کند (Kidder & Judd, 306)؛ ضمن اینکه برای تحلیل محتوای متون مورد نظر از نرم‌افزار MAXQDA استفاده شده است.

در گام اول طی فراگرد گردآوری و تحلیل داده‌های پژوهش با بهره‌گیری از مصاحبه‌هایی نیمه ساختار یافته با تعدادی از خبرگان در زمینه‌های تاریخی، داده‌های اولیه پژوهش (معطوف

به شناسایی شاخص‌های اصلی و زیرشاخص‌های مؤثر بر اطاعت محض اسماعیلیان از حسن صباح) گردآوری شد. در گام دوم، متن پیاده شده مصاحبه‌ها چندین مرتبه مورد مطالعه و بازبینی قرار گرفت و ۱۰۳ کد اولیه شناسایی و استخراج گردید. کدگذاری اولیه، فراگرد تحلیلی است که از طریق آن، مفاهیم شناسایی شده و ویژگی‌ها و ابعاد آنها در داده‌ها کشف می‌شوند (دانایی فرد و امامی، ۸۰). در این مرحله، مقوله‌های اولیه اطلاعات درخصوص پدیده در حال مطالعه را به وسیله بخش‌بندی اطلاعات شکل می‌دهد (همانجا). بر این اساس، به هریک از اجزاء به دست آمده از مرحله مفهوم‌یابی و جمع‌آوری اطلاعات، عنوان و برجستگی داده می‌شود. این عنوان، که در اصطلاح به آن «کد اولیه» گفته می‌شود، باید گویای محتوای داده باشد؛ به طوری که محقق و خواننده، با مشاهده این عنوان و تیتراژ تا حدود زیادی به مفهوم جملات پی ببرند. سپس کدهای اولیه با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA^۱ چندین مرتبه مورد تحلیل و بازبینی قرار گرفتند و در نهایت ۴ مضمون پایه و ۱۸ مضمون سازمان‌دهنده از مجموعه داده‌ها شناسایی گردید و شبکه مضامین به صورت شکل شماره ۱ استخراج گردید.

روش جمع‌آوری اطلاعات در تحقیق حاضر، روش مصاحبه عمیق و پرسشنامه FAHP^۲ است. در این مطالعه، مصاحبه‌های عمیق با خبرگان به منزله روش اصلی گردآوری داده‌ها مورد استفاده قرار گرفته است. مصاحبه‌های اولیه به صورت کاملاً باز و ساختار نیافته انجام گرفت و به مرور با توجه به پاسخ‌های داده شده به سؤالات و کدگذاری مصاحبه‌های اولیه و یافتن سر-نخ‌های بیشتر برای سؤالات بعدی، شکل سؤالات تاحدی تغییر کرد؛ هرچند تمام سؤالات مرتبط با موضوع و در چارچوب پی بردن به سؤالات اصلی تحقیق بود.

جامعه آماری این پژوهش خبرگان و متخصصان علوم مدیریت، تاریخ، روان‌شناسی و انسان‌شناسی هستند که با فرایند اطاعت محض و رهبری آشنا بوده و اطلاعات تاریخی تایید شده‌ای از اسماعیلیان در دوران رهبری حسن صباح دارند. نمونه آماری پژوهش، مشتمل بر ۲۸ نفر از اساتید مجرب و صاحب‌نظر در حیطه‌های فوق‌الذکر از دانشگاه‌های تهران، شهید بهشتی، تربیت مدرس، علوم تحقیقات و علامه طباطبایی هستند. پژوهش حاضر از حیث جهت‌گیری، بنیادی، و بر مبنای اهداف، اکتشافی است. در ابتدا برای شناسایی سبک رهبری و شناسایی

1. MAX Qualitative Data Analysis Software

۲. فرایند تحلیل سلسله مراتبی فازی (Fuzzy Analytic Hierarchy Process)

ویژگی‌های پدیدار شناسانه اسماعیلیان و شخص حسن صباح به متخصصان و تاریخ‌شناسان آشنا با اسماعیلیان از دانشگاه‌های تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات تهران، فردوسی مشهد و شهید بهشتی تهران مراجعه شد تا مولفه‌های موثر بر اطاعت درونی اسماعیلیان جمع‌آوری شود. این نمونه، به روش نمونه‌گیری گلوله برفی^۱ و با تکنیک دلفی فازی^۲ انجام شد. تعداد این نمونه ۲۱ نفر از متخصصان و خبرگان صاحب نظر تاریخی بودند و فرایند دلفی فازی در مرتبه سوم تکرار به اشباع رسید؛ بنابراین با انجام یک بار مصاحبه عمیق با خبرگان تاریخی و توزیع سه بار پرسشنامه دلفی فازی، دلایل اطاعت محض اسماعیلیان توسط تاریخ‌شناسان، شناسایی شد. سپس این مولفه‌ها به ۱۵ نفر از اساتید علوم مدیریت، روان‌شناسی و انسان‌شناسی داده شد تا با روش هرمنوتیک اسنادی^۳ و با توجه به تخصصشان، این مولفه‌های شناسایی شده را در قالب شاخه‌های اصلی دسته‌بندی کنند. برای دسته‌بندی موارد از نرم‌افزار MAXQDA استفاده شد. پس از دسته‌بندی مولفه‌ها، مجدداً به خبرگان و متخصصان تاریخی مراجعه شد تا به بررسی، وزن‌دهی و اولویت‌بندی دلایل اطاعت محض اسماعیلیان در دوران حسن صباح پرداخته شود. بدین منظور از پرسشنامه AHP^۴ استفاده شد و نظر ۳۶ خبره تاریخی آشنا به موضوع گردآوری شد و پس از انجام فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی فازی و اولویت‌بندی دلایل اطاعت درونی، برای تحلیل و نتیجه‌گیری نهایی، نتایج مجدداً به خبرگان ارائه شد.

روش نمونه‌گیری تحقیق، روش گلوله برفی است. گلوله برفی روشی سودمند برای مطالعات کیفی و اکتشافی است. در این روش، نفر اول، شخص دوم یا اشخاص بعدی را به پژوهشگر معرفی می‌کند و نفر بعدی نیز همین‌طور و این روند ادامه می‌یابد (Baltar & Brunet, 60). نمونه‌گیری در این روش به صورت هدفمند و راهبردی بوده و خبرگان بر اساس اهداف خاص تحقیق و راهبردهای حل مسأله انتخاب شدند.

در طراحی پرسشنامه نیز با بهره‌گیری از مبانی نظری فارسی و لاتین و استفاده از نظر صاحب نظران و اساتید محترم، عوامل بالقوه مرتبط با موضوع شناسایی و ابتدا پرسشنامه مقدماتی، و پس از

1. Snowball Sampling
2. Fuzzy Delphi technique
3. Attributive Hermeneutics

۴. فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی (Analytic Hierarchy Process)

تعیین اعتبار و روایی آن، پرسشنامه نهایی تهیه شد. در این پژوهش، پایایی از طریق نرخ ناسازگاری تعیین می‌گردد، اگر این نرخ کمتر از ۰/۱ باشد، قابلیت اعتماد پرسشنامه تایید می‌شود. نرخ ناسازگاری کل در این تحقیق ۰/۰۴ می‌باشد در نتیجه می‌توان گفت که داده‌ها قابل اطمینان هستند.

چهار شاخص اصلی و هجده زیرشاخص به منزله دلایل اطاعت محض این گروه شناخته شدند. پس از جمع‌آوری آراء خبرگان، به کمک فرایند تحلیل سلسله مراتبی فازی گروهی (FAHP)، به اولویت‌بندی دلایل اطاعت محض این گروه پرداخته شده است؛ ضمن اینکه در بخش‌هایی از تحقیق به شیوه پژوهش‌های تاریخی، از روش اسنادی برای بسط موضوع استفاده گردیده است.

در ادامه، در بخش ۲ تاریخچه پژوهش مرور می‌شود. در بخش ۳، فرایند تحلیل سلسله - مراتبی فازی معرفی شده است. در بخش ۴، با استفاده از روش FAHP، شاخص‌های اصلی و فرعی مربوط به اطاعت محض در گروه اسماعیلیان مورد بررسی قرار گرفته و در بخش ۵، بحث و نتیجه‌گیری ارائه شده است.

× × ×

تاریخ اسماعیلیان نخستین را می‌توان از نیمه قرن دوم هجری (هشتم میلادی) رصد کرد. نقطه عطف عصر اسماعیلیان را می‌توان دوران نزاریان به رهبری حسن صباح دانست (خلعتبری و باستانی راد، ۱۰۰). حسن صباح روش‌های ویژه‌ای را برای اداره حکومت خود به کار می‌گرفت که باعث داستان‌سرایی‌ها و اسطوره‌سازی‌های فراوانی درباره وی و گروهش شده است (Daftari, 21). مجموعه این افسانه‌ها و واقعیت‌ها، همواره مشتاقانه، توسط مردم سراسر جهان مورد توجه بوده است.

تاریخ‌نگاری اسماعیلیان در دوران حسن صباح با اثری به نام سرگذشت سیدنا آغاز شد (دفتری، افسانه‌های حشاشین یا اسطوره‌های فدائیان اسماعیلی، ۳). این کتاب شرح حال حسن صباح و شرح اتفاقات مهم دوران حکمرانی او بود. کتاب سرگذشت سیدنا به جا نمانده است، اما گروهی از مورخان ایرانی دوره ایلخانی نظیر عطاملک جوینی و رشیدالدین فضل‌الله همدانی و عبدالله بن علی کاشانی از آن استفاده کرده و قسمت‌هایی از آن را در بخش مربوط به

حسن صباح، در تواریخ اسماعیلیه خود نقل کرده‌اند. کتابهای این سه مورخ، مهم‌ترین منابع موجود درباره اسماعیلیان در دوران حسن صباح‌اند (دفتری، «حسن صباح»، ۱۳ / ۳۴۲). فضل‌الله همدانی و کاشانی، اطاعت درونی اسماعیلیان از حسن صباح را تلویحا تایید کرده و آن را بیشتر به دلایل مذهبی و سیاسی آن دوران نسبت می‌دهند (فضل‌الله همدانی، ۱۱۲؛ کاشانی، ۱۴۸).

دفتری در مقاله ای حسن صباح و شیوه رهبری او را معرفی کرده است (دفتری، «حسن صباح»، ۱۳ / ۳۴۲ - ۳۴۵). وی به نقل از خاخام بنیامین تودلایی^۱، درباره این فرقه می‌گوید: اینان رهبری داشتند که هرچه می‌گفت، خواه مرگ، خواه زندگی، بدون لحظه‌ای تامل، با اشتیاق کامل اطاعت می‌کردند (دفتری، *افسانه‌های حشاشین یا اسطوره‌های فدائیان اسماعیلی*، ۱۲۵ به نقل از Benjamin, 7-16).

بورخارد استراسبورگ^۲ درباره این گروه می‌نویسد: با آنکه سرزمین اینان، حاصلخیز نبوده و در میان کوه‌های صعب‌العبور زندگی می‌کردند و با دولت وقت از در نزاع و دشمنی برآمده بودند، ولی به لطف رهبری توانا و مردمی پیرو، هیتی از خود ایجاد کردند که دشمنانشان را به وحشت می‌انداختند. دستورات شیخ‌الجبل^۳ را آنگونه اطاعت می‌کردند که من تا به حال در هیچ قومی ندیده‌ام. اطاعت و فرمانبرداری از او چنان بود که پیروانش هیچ کاری را سخت یا طاقت‌فرسا ندانسته و با اشتیاق، خطرناک‌ترین ماموریت‌ها را به فرمان او انجام می‌دادند^۴ (Scheffer, 456-77).

دفتری درباره اطاعت محض این گروه چنین می‌نویسد: اسماعیلیان با چنان سرسپردگی از حسن صباح اطاعت می‌کردند که گویا هیچ دشواری و یا خطری در دنیا نمی‌توانست آن‌ها را از گوش سپاری به فرمان‌های رهبرشان منع دارد. آن‌ها با اراده و ذهنی قوی، فرمان پیشوای خود را اطاعت می‌کردند (دفتری، *افسانه‌های حشاشین یا اسطوره‌های فدائیان اسماعیلی*، ۶-۱۳۵).

1. Tudela
2. Strasborg

۳. حسن صباح را با عنوان شیخ‌الجبل نیز می‌شناختند.

۴. بورخارد استراسبورگ از صاحب‌منصبان اروپایی معاصر با دوران حسن صباح بوده که ماموریت‌هایش اکثرا در آسیا، جنوب اروپا و شمال آفریقا انجام پذیرفته است. شفر از گفته‌های او در رابطه با اسماعیلیان استفاده کرده است. دفتری نیز در کتاب‌های خود به این شخص ارجاع داده است.

در زمینه اطاعت و دلایل آن، در کتاب روان‌شناسی اجتماعی، نظریه‌ها، مفاهیم و کاربردها به دلایل اطاعت پرداخته شده است (کریمی، ۴۱-۱۳۹). در کتاب روان‌شناسی اجتماعی، نظریه صاحب‌نظران پیرامون دلایل اطاعت پیرو از رهبر بحث شده است (پور مقدس، ۲۳). بوا^۱ و باکلی^۲ اطاعت محض همراه با رضایت باطنی را همواره مطلوب ندانسته و اطاعت محضی که حاصل القای ایده رهبر به زیردستانش باشد را "جنایت اطاعت"^۳ نامیدند (Beua and Buckley, 551-68). می‌توان گفت که کار علمی و یا پژوهش محکمی در مورد دلایل اطاعت محض در گروه‌های اجتماعی تاریخی ایران، انجام نگرفته است؛ هر چند آثار قابل تاملی به طور کلی پدیده اطاعت را بررسی کرده‌اند. در زمینه اطاعت محض در حوزه بین‌المللی، کارهای قابل تاملی وجود دارد (Werhane and others, 103-6). ولی به طور ویژه به دلایل اطاعت محض اسماعیلیان از حسن صباح، کمتر پرداخته شده است.

اطاعت مطلق از رهبر، در شرایط اختیار کامل و تا سرحد مرگ توسط اسماعیلیان، ذهن کنجکاو هر خواننده‌ای را برای پیدا کردن دلایل این چنین اطاعتی تحریک می‌کند. در این پژوهش به تبیین دلایل اطاعت محض اسماعیلیان از حسن صباح پرداخته شده است. با استناد به برخی از مدل‌های پرمحتوای مطرح شده درباره اطاعت محض و تعاریف ارزشی و مفهومی آن، در این پژوهش از روش تفسیری برای بسط موضوع استفاده می‌شود و این مقوله به صورت موردکاوی در یک جامعه‌ی واقعی و تاریخی مطالعه می‌گردد. در بعضی از قسمت‌های پژوهش از روش گزارشی برای شفاف‌سازی بیشتر استفاده می‌شود.

فرایند تحلیل سلسله مراتبی، یکی از روش‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره است که به منظور تصمیم‌گیری و انتخاب یک گزینه از میان گزینه‌های متعدد تصمیم با توجه به شاخص‌هایی که تصمیم‌گیرنده تعیین می‌کند، به کار می‌رود (Bodily, 128). این تکنیک، مسائل پیچیده را بر اساس آثار متقابل آنها مورد بررسی قرار می‌دهد و آنها را به شکلی ساده تبدیل کرده، به حل آنها می‌پردازد. از آنجایی که در فرایند تحلیل سلسله مراتبی، مولفه‌ها دو به دو با هم مقایسه

1.Beua

2.Buckley

3.crimes of obedience

می‌شوند، نتایج اولویت‌بندی از دقت بسیار بالایی برخوردار است (مومنی، ۹۳). بدین جهت ما نیز در این پژوهش، برای اولویت‌بندی مولفه‌ها، از این روش بهره بردیم.

به کارگیری این روش مستلزم پنج گام عمده است:

۱. مدل‌سازی: در این گام، مسأله و هدف از تصمیم‌گیری به صورت سلسله‌مراتبی از عناصر تصمیم که با هم در ارتباط هستند، در می‌آید.

۲. قضاوت ترجیحی: مقایسه‌هایی زوجی بین گزینه‌های مختلف تصمیم، بر اساس هر شاخص صورت می‌گیرد. مقایسات زوجی همچنین در مورد شاخص‌های تصمیم نیز انجام می‌گیرد.

۳. محاسبات وزن‌های نسبی: وزن و اهمیت عناصر تصمیم نسبت به هم از طریق مجموعه-ای از محاسبات عددی تعیین می‌شود. بدین ترتیب که ابتدا مجموع اعداد هر ستون ماتریس مقایسات زوجی را محاسبه، سپس هر عنصر ستون بر مجموع اعداد آن ستون تقسیم می‌شود. ماتریس جدیدی که به این روش به دست می‌آید، ماتریس مقایسات نرمال‌شده نامیده می‌شود. سپس میانگین اعداد هر سطر ماتریس مقایسات نرمال‌شده به دست می‌آید. این میانگین، وزن نسبی عناصر تصمیم متناظر با سطرهای ماتریس را نشان می‌دهد.

۴. ادغام وزن‌های نسبی: این گام به منظور رتبه‌بندی گزینه‌های تصمیم صورت می‌گیرد. در این گام، ماتریس وزن شاخص‌ها برای هر گزینه تصمیم در بردار وزن شاخص‌ها ضرب می‌شود.

۵. سازگاری قضاوت‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد. تجربه نشان داده است که اگر نسبت سازگاری کمتر از $0/1$ باشد سازگاری مقایسات قابل قبول است (مهرگان، ۱۶۵).

در بررسی پدیده‌های پیچیده‌ای که با انسان سر و کار دارند، آنچه ما بدان نیازمندیم شیوه پیچیده فکر کردن نیست، بلکه باید چارچوبی وجود داشته باشد که ما را قادر سازد تا در خصوص مسائل پیچیده به شیوه‌ای ساده بیان‌دیشیم. فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی چنین چارچوبی ایجاد می‌کند (Gass, 171). این فرایند روشی است که در آن یک وضعیت پیچیده به بخش‌های کوچکتر تجزیه شده، سپس این اجزاء در یک ساختار سلسله‌مراتبی قرار می‌گیرند. فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی با نظم بخشیدن به فرایند تفکر گروهی، یک ساختار موثر برای تصمیم‌گیری ایجاد می‌کند. علاوه بر این، ماهیت اجماع در تصمیم‌گیری گروهی موجب بهبود

سازگاری^۱ قضاوت‌ها می‌شود. به این ترتیب، به کمک AHP می‌توان مسائل پیچیده‌ای که در برگیرنده عوامل متعددی را درک نمود. AHP به ما کمک می‌کند تا ساختار یک سیستم و محیط آن به گونه‌ای که اثر متقابل اجزا را در خود دارد درک کنیم و بفهمیم.

AHP قضاوت‌ها و ارزش‌های شخصی را با یک روش منطقی به هم مرتبط می‌کند. این فرایند با استفاده از تصور، دانش و تجربه افراد، ساختار سلسله‌مراتب را شکل داده، با استفاده از الهام، تجربه و منطق، قضاوت‌های مطلوب را انجام می‌دهد (آذر و رجب‌زاده، ۱۰۷). در بهبود قضاوت‌ها AHP قابل تکرار و به صورت مستمر پیش‌رونده است و این وجه تمایز این تکنیک با سایر تکنیک‌های تصمیم‌گیری است.

نظریه مجموعه‌های فازی

نظریه مجموعه‌های فازی را لطفی زاده (۱۹۶۵) اولین بار برای بررسی و تحلیل عدم اطمینان ناشی از نادقیقی و ابهام معرفی کرد. نظریه مجموعه‌های فازی، ابزاری جهت مدلسازی عدم اطمینان پدیدار شده در ذهن انسان است که تصادفی و احتمالی نیست. در واقع منطق فازی، مبنا و اساس نظام مندی در برخورد با موقعیت‌هایی فراهم می‌کند که مبهم بوده و یا خوب تعریف نشده‌اند. در پژوهشی از فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی فازی برای اولویت‌بندی موانع کار تیمی در دانشگاه‌ها و موسسات آموزش عالی استفاده شده است.

دلیل استفاده از نظریه فازی در این مطالعه به این دلیل بوده است که انسان‌ها معمولاً در تخصیص امتیازات ارزیابی در روش AHP قطعی نامطمئن هستند ولی روش Fuzzy AHP می‌تواند این عدم اطمینان را کاهش دهد (پورعزت و سعدآبادی، ۹۰). علاوه بر این معمولاً ارزیابی انسان‌ها در قالب کلمات و واژه‌های نادقیق بیان می‌شود و روش‌های مبتنی بر ریاضیات فازی این توانایی را دارند که این واژه‌ها را مدلسازی کرده و تحلیل‌هایی مبتنی بر همین مدل ارائه دهد.

چرایی استفاده از منطق فازی

در اکثر موضوعات علوم انسانی (از جمله موضوع این پژوهش) با مفاهیمی نادقیق روبرو هستیم. می‌توان از تئوری‌های فازی برای توصیف این پدیده‌ها استفاده کرد (آذر و رجب‌زاده، ۱۷۴). به عبارت دیگر منطق فازی تکمیل‌کننده منطق ارسطویی است (همانجا) و عدم اطمینان

ناشی از جنس موضوع را به حداقل ممکن می‌رساند (مهرگان، ۱۷۸)؛ زیرا منطق فازی یک منطق ارزشی است که درجه تعلق هر عضوی را در بازه‌ای از اعداد تعریف می‌کند (آذر و رجب‌زاده، ۱۷۵).

علاوه بر این، در مدل‌های تصمیم‌گیری قطعی معمولاً فرض بر این است که نظر نهایی در مورد یک گزینه به صورت یک عدد حقیقی بیان می‌گردد. اما در شرایط واقعی ممکن است دیگر این فرض وجود نداشته باشد و نتوان از اعداد قطعی برای بیان اهمیت شاخص‌ها یا ارزش گزینه‌ها نسبت به شاخص‌های گوناگون استفاده کرد. در این حالت مدل‌های تصمیم‌گیری فازی مناسب می‌باشند (همو، ۱۸۰).

فرآیند تحلیل سلسله مراتبی فازی

در سال ۱۹۸۳م دو محقق هلندی به نام‌های لارهورن و پدریک^۱، روشی را برای فرآیند تحلیل سلسله مراتبی فازی پیشنهاد نمودند که بر اساس روش حداقل مجذورات لگاریتمی بنا نهاده شده بود. پیچیدگی مراحل این روش باعث شده این روش چندان مورد استفاده قرار نگیرد (Chang, 652-3). در سال ۱۹۹۶م روشی دیگری تحت عنوان روش تحلیل توسعه‌ای^۲ (EA) توسط چانگ^۳ ارائه گردید (Chang, 649-55). اعداد مورد استفاده در این روش، اعداد مثلثی فازی هستند.

مفاهیم و تعاریف فرآیند تحلیل سلسله مراتبی فازی بر اساس روش تحلیل توسعه‌ای را می‌توان بدین صورت معرفی کرد:

دو عدد فازی مثلثی $M_1 (l_1, m_1, u_1)$ و $M_2 (l_2, m_2, u_2)$ را در نظر بگیرید. عملگرهای ریاضی آن به صورت روابط (۱)، (۲) و (۳) تعریف می‌شوند:

$$M_1 \oplus M_2 = (l_1, l_2, m_1, m_2, u_1, u_2) \quad (1)$$

$$M_1 \otimes M_2 = (l_1 * l_2, m_1 * m_2, u_1 * u_2) \quad (2)$$

$$M_1^{-1} = \left(\frac{1}{l_1}, \frac{1}{m_1}, \frac{1}{u_1}\right) \quad M_2^{-1} = \left(\frac{1}{l_2}, \frac{1}{m_2}, \frac{1}{u_2}\right) \quad (3)$$

1. Laarhoven & Padrycz
2. Extent analysis method
3. Chang

در روش تحلیل توسعه‌ای، برای هر یک از سطرهای ماتریس مقایسات زوجی، مقدار به صورت رابطه (۴) محاسبه می‌شود:

$$S_k = \sum_{j=1}^n M_{kj} \sum_{i=1}^m M_{ij} \quad (4)$$

پس از انجام محاسبات فوق، باید درجه بزرگی آن‌ها را نسبت به هم به دست آورد. به طور کلی اگر M_1 و M_2 دو عدد فازی مثلثی باشند، درجه بزرگی M_1 بر M_2 که با $V(M_1, M_2)$ نشان داده می‌شود، بر اساس رابطه (۵) تعریف می‌شود:

$$V(M_1, M_2) = 1 \quad \text{if } M_1 \geq M_2 \quad (5)$$

$$V(M_1, M_2) = \text{hgt}(M_1, M_2) \quad \text{otherwise}$$

همچنین داریم:

$$\text{hgt}(M_1, M_2) = \frac{u_1 \cdot l_2}{(u_1 \cdot l_2) + (m_2 \cdot m_1)}$$

میزان بزرگی یک عدد فازی مثلثی از عدد فازی مثلثی دیگر، از رابطه (۶) به دست می‌آید:

$$V(M_1, M_2, \dots, M_k) = V(M_1, M_2) \dots V(M_1, M_k) \quad (6)$$

برای محاسبه وزن شاخص‌ها در ماتریس مقایسه زوجی بر اساس رابطه (۷) عمل می‌شود:

$$W'(x_i) = \text{Min } V(S_i, S_k) \quad k = 1, 2, \dots, n. \quad k \neq i \quad (7)$$

بنابراین، بردار وزن شاخص‌ها به صورت رابطه (۸) خواهد بود: که همان بردار ضرایب فرایند تحلیل سلسله مراتبی فازی است.

$$W'(x_i) = W'(c_1), W'(c_2), \dots, W'(c_k)^T \quad (8)$$

به کمک رابطه (۹) نتایج به دست آمده از رابطه (۸)، نرمالیزه می‌شوند (Hsu & Yang, 1993: 68; مومنی، ۲۰۰۷-۷؛ آذر و رجب‌زاده، ۱۸۸-۹۳).

$$W_i = \frac{w_i}{\sum w_i} \quad (9)$$

در این پژوهش به دو علت از تحلیل سلسله مراتبی فازی بر اساس روش تحلیل توسعه‌ای استفاده گردید:

۱. در این پژوهش از حداقل مجزورات لگاریتمی استفاده نشده بود، پس برای دقت بیشتر

ملزم به استفاده از تحلیل سلسله مراتبی فازی بر اساس روش تحلیل توسعه‌ای بودیم؛
۲. از آنجا که از اعداد مثالی فازی استفاده گردیده بود و تحلیل سلسله مراتبی فازی بر اساس روش تحلیل توسعه‌ای همخوانی بالایی با این اعداد دارد، از این روش استفاده گردید.

۴. تحلیل دلایل اطاعت محض همراه با رضایت باطنی به روش FAHP

اطاعت محض اسماعیلیان از حسن صباح در حالت هوشیاری و با رضایت کامل و اشتیاق پیروان همراه بوده است. بر اساس تحلیل محتوای آراء خبرگان، چهار عامل زیر به منزله عوامل اصلی اطاعت محض اسماعیلیان از حسن صباح شناخته شدند:

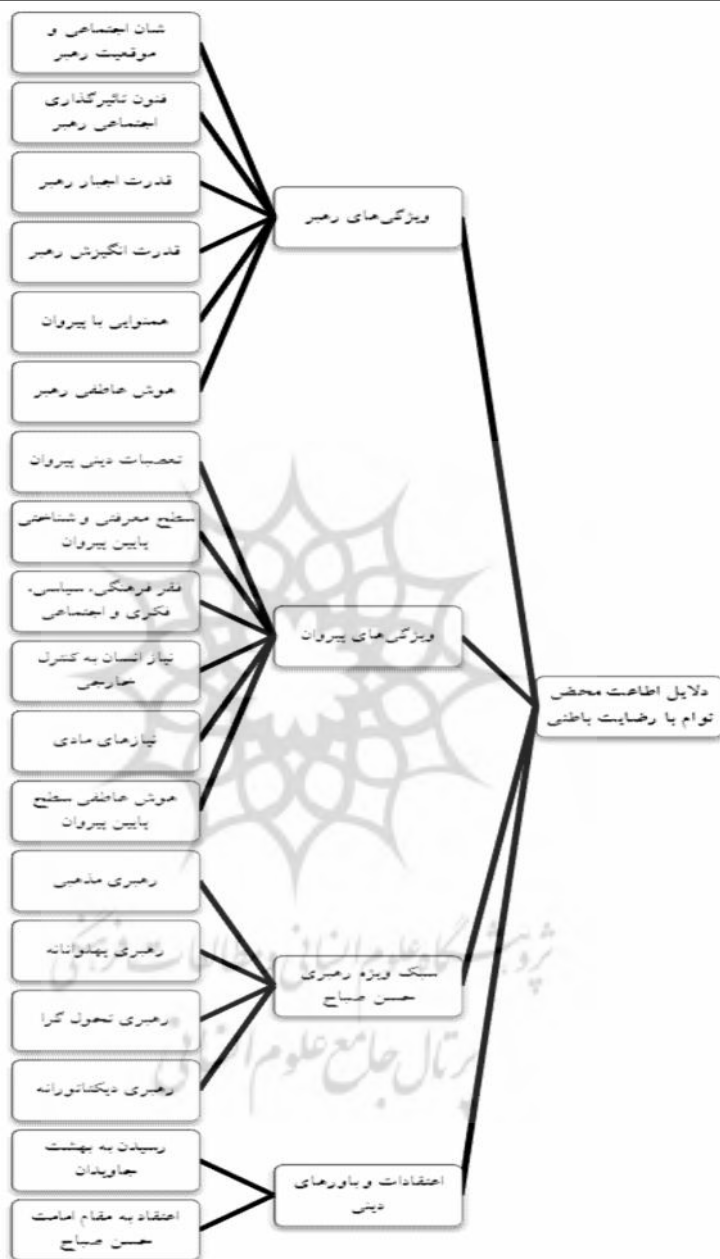
۱. ویژگی‌های رهبر (Thomas, 8-10; Daftari, 79-82; دفتری، «اسماعیلیه»، ۲۴۱-۲۳۸/۸؛ روحانی، ۶۹؛ فضل الله همدانی، ۱۱۲؛ کاشانی، ۱۴۸)؛

۲. ویژگی‌های پیروان (باسورث، ۸۷؛ دفتری، حسن صباح و سرآغاز جنبش اسماعیلی نزاری در تاریخ و اندیشه‌های اسماعیلی در سده‌های میانه، ۲۳۷؛ لوئیس، ۱۸۸؛ دفتری، افسانه‌های حشاشین یا اسطوره‌های فدائیان اسماعیلی، ۱۵-۱۴)؛

۳. اعتقادات و باورهای دینی (Cino lu, 2010: 199-209; Kazmi and Tahir, 2011: 578-81; جوینی، ۱۹۳۷: ۸-۸۱؛ روحانی، ۱۳۷۰: ۶۹؛ دفتری، افسانه‌های حشاشین یا اسطوره‌های فدائیان اسماعیلی، ۱۵-۱۴)؛

۴. سبک خاص رهبری حسن صباح (Poonawala, 2008: 197-204; Tourish, 2005: 455-80; روحانی، ۱۳۷۰: ۶۹؛ Daftari, 1998: 79-82; ر. ک. جوینی، ۱۹۳۷: ۸۸-۸۱؛ فضل الله همدانی، ۱۳۵۶: ۱۱۲؛ کاشانی، ۱۳۶۶: ۱۴۸).

هر کدام از این شاخص‌های اصلی را می‌توان به چندین زیرشاخص مطابق با شکل ۱ منشعب کرد.

شکل ۱. شاخص‌های اصلی و زیرشاخص‌های مؤثر بر اطاعت محض اسماعیلیان

از حسن صباح

۴-۱. اولویت‌بندی عوامل اصلی اطاعت محض اسماعیلیان

پس از جمع‌آوری نظر خبرگان و ترکیب آراء آنان، شاخص‌های اصلی با استفاده از روش FAHP مورد مقایسه قرار گرفتند. قابل ذکر است برای تلفیق نظر خبرگان از میانگین هندسی استفاده شده است.

مقیاس‌های فازی مورد استفاده در روش فرآیند تحلیل سلسله مراتبی فازی در این پژوهش، در جدول ۱ نشان داده شده‌اند.

جدول ۱. تعریف متغیرهای کلامی با استفاده از اعداد فازی مثلثی

اعداد فازی مثلثی	متغیرهای کلامی
(۱،۱،۱)	اهمیت دقیقاً برابر
(۰/۱،۱،۵/۵)	اهمیت تقریباً برابر
(۱،۱/۲،۵)	اهمیت کم
(۱/۲،۲،۵/۵)	اهمیت قوی‌تر
(۲،۲/۳،۵)	اهمیت خیلی قوی‌تر
(۲/۳،۳،۵/۵)	اهمیت کامل و مطلق

جدول ۲ نتایج حاصل از این مقایسات را نشان می‌دهد. همانگونه که ملاحظه می‌گردد، مهم‌ترین عامل اطاعت محض این گروه، سبک خاص رهبری حسن صباح بوده است. هرچند نمی‌توان نقش پس‌زمینه‌های اعتقادی و دینی افراد این گروه را نادیده گرفت، ولی با اینکه اعتقادات مذکور در دوران پس از حسن صباح (دوران رهبران بعدی این گروه مانند محمد، حسن دوم و حسن سوم) به علت برنامه‌های ترویجی حسن صباح، پرنسپل‌تر و قوی‌تر شده بود، هیچ‌یک از رهبران بعدی نتوانستند به حد وی، از نفوذ و رسوخ در میان افراد خود برخوردار شوند (دفتری، «اسماعیلیه»، ۲۴۱-۸/۲۳۸). نتیجه آنکه هرچند اعتقادات دینی نقشی مهم در این روند اطاعت‌پذیری داشته است (جوینی، ۸-۸۱؛ روحانی، ۶۹؛ دفتری، افسانه‌های حشاشین یا اسطوره‌های فدائیان اسماعیلی، ۱۵-۱۴)، ولی از آن مهم‌تر ویژگی‌ها و مهارت‌های رهبر در نحوه ترکیب این عامل با عوامل دیگر بوده است. صباح به طرز زیرکانه‌ای، اعتقادات و پس‌زمینه‌های فکری، قومی و دینی افراد را با اهداف خود ترکیب می‌کرد.

۴-۲. سبک رهبری حسن صباح

بر اساس آراء خبرگان، مهم‌ترین عامل اطاعت محض این گروه، ویژگی‌ها و سبک خاص رهبری حسن صباح بوده است. در مدل رهبری حسن صباح، پنج سبک متفاوت به شرح زیر را می‌توان شناسایی کرد:

۴-۲-۱. رهبری مذهبی

سبک رهبری حسن صباح مبتنی بر معانی مذهبی^۱ بود (Daftari, 79-82; روحانی، ۶۹؛ دفتری،). افسانه‌های حشاشین، ۱۵-۱۴). در طول تاریخ، همواره دریافت تایید خداوند در اعمال یکی از انگیزه‌های بشر بوده که در قالب مذهب تعریف می‌شود (توکلی و بهشتی پور، ۲۸). بلاک^۲ مذهب و روحانیت را چنین تعریف می‌کند: "مجموعه‌ای از ارزش‌ها که عمیقا مورد تایید هستند و نیرو یا وجودی برتر از ما آنها را ارج می‌نهد" (Block, 73). به علاوه، جستجوی معنا، همواره به منزله یک انگیزه زیر بنایی اعمال بشر در نظر گرفته شده است (توکلی و بهشتی پور، ۳۰). در پیکره رهبری مذهبی، گاهی رهبران کاریزما، به عنوان نجات‌دهندگان بشر معرفی می‌شوند (Khurana, 148). همان‌طور که از تعاریف بر می‌آید، رهبری مذهبی معمولا نوعی از اطاعت محض را به همراه دارد و خطوط قرمزی را مطرح می‌کند که غیر قابل عبورند. خطوط قرمزی که از فرامین رهبران شکل می‌گیرند و در گذر زمان تبدیل به هنجارهایی می‌شوند که پیروی از آن‌ها بر همگان واجب می‌گردد. در کیش اسماعیلیان، این‌گونه واجبات به صورت مسایلی غیر قابل بحث و آسمانی (Tourish, 455-80) تلقی شده و حسن صباح، حداکثر استفاده را از این وضع می‌برده است. شاید بیشترین استفاده وی، در حوزه تعریف معاد و اعتقاد به بهشت جاویدان پس از مرگ اتفاق افتاده باشد (مادلونگ، ۷؛ روحانی، ۶۹؛ لوئیس، ۱۸۸؛ ۲۱۱-۱۹۲؛ هاجسن، فرقه اسماعیلیه، ۳۹، ۲۲۱؛ دفتری، افسانه‌های حشاشین، ۱۵-۱۴؛ Kazmi and Tahir 578-81).

۴-۲-۲. رهبری تحول‌گرا

با ورود رهبری تحول‌گرا^۳ به ادبیات رهبری، اطاعت همراه با اختیار پیرو بیشتر مورد توجه قرار گرفت (Burns, 35-82). در این نگرش، رهبر واقعی به دنبال علایق پیروانش است و نه

1 religious meaning

2. Block

3. transformational leadership

علاقیق خویش^۱ (Plato, 29-36). پیروان حسن صباح اعتقادات دینی بسیار محکمی در کیش خود داشتند و بارزترین علاقیق آن‌ها، علاقیق معطوف به دین بود (جوینی، ۱۱). صباح با زیرکی علاقیق خود را تحت لوای دین عرضه می‌داشت (دفتری، *افسانه‌های حشاشین*، ۱۳۴) تا پیروان در حین انجام واجبات دینی، به طور غیرمستقیم در جهت برآورده کردن علاقیق او گام بردارند. او با این کار، خود را در ذهن پیروانش به منزله رهبری محبوب تصویر می‌کرد و به اهداف خود نیز دست می‌یافت. او علاقیق پیروان را با توجه به اهداف خود به طور غیرمستقیم جهت دهی می‌کرد و سپس با حرکت به سمت برآورده کردن این اهداف، خود را رهبری تحول‌گرا نشان می‌داد.

۳-۲-۴. رهبری پهلوانانه

پیروان، به دنبال رهبری از دیار پهلوانان هستند (پورعزت و سعدآبادی، ۱۱). این امر بخصوص در دوران رخوت سیاسی و فرهنگی، نمود بیشتری می‌یابد. در چنین دوره‌هایی رهبری پهلوانانه می‌تواند انسان را از تکرار ملال‌آور زندگی هر روزه رها سازد و چنین رهبرانی از قدرت انجام کارهای بزرگ و تغییر نابسامانی‌ها برخوردار هستند (Badaracco, 5-12). مردم نیاز به رهبرانی دارند که بتوانند آن‌ها را الگو قرار دهند و تکریم کنند (Harvey, 28). صباح نمود کاملی از یک الگو برای پیروانش به حساب می‌آمد. اعمال و رفتار وی، نقل محافل بود (دفتری، *افسانه‌های حشاشین*، ۲۲۱-۱۵۳). صحبت در مورد شخصیت وی و عملکردش همچون داستان‌هایی اسطوره‌ای انتشار می‌یافت و الهام‌بخش آزادی‌خواهان آن دوران قرار می‌گرفت. این طرز رفتار، باعث ساخت رهبری قهرمانانه خواهد شد (Jones and Gosling, 5). از طرف دیگر، پیروان درمانده نیز نیاز دارند تا قهرمانی داشته باشند که او را بستایند. در چنین شرایطی ممکن است یک رهبر کاملاً عادی، به یک اسطوره تبدیل شود و حتی عده‌ای مشرکانه او را پرستند. هر فرد جاه‌طلب و بی‌مرامی که این نیاز و طبیعت انسان‌ها را بشناسد، می‌تواند به سهولت از آن‌ها بهره‌برداری کند (Adair, 83)؛ از این رو او توانست به بهترین وجه از این نیاز طبیعی پیروانش بهره‌برداری نماید (جوینی، ۸۸-۸۱). تمایل داشتن پیروان به این گونه از رهبران و تحسین و تکریم دائمی آن‌ها، گاهی کار را به جایی می‌رساند که رهبرستانی به

۱. رهبری تحول‌گرا و مولفه‌هایش توسط افلاطون ابداع شده است. هرچند در دوران معاصر و با پژوهش‌های فراوان جاناتان باس شناخته می‌شود.

کشته شدن در راه انجام وظیفه برایشان در این جهان افتخار و سربلندی و در آن جهان پاداش نیکو و آمرزش الهی و بهشت را به ارمغان خواهد آورد (دفتری، افسانه‌های حشاشین، ۱۵-۱۴)، از جمله مهمترین دلایل اطاعت محض اسماعیلیان به حساب می‌آید پس از انجام فرایند تحلیل سلسله مراتبی فازی (مطابق با جدول ۴)، رسیدن به بهشت جاویدان بیشترین وزن را در فرایند ایجاد اطاعت محض به خود اختصاص داد. جدول ۴. جدول مقایسه زوجی زیرشاخص‌های باورها و اعتقادات دینی

اولویت	وزن	اعتقاد به مقام امامت حسن صباح			رسیدن به بهشت جاویدان			باورها و اعتقادات دینی	باورها و اعتقادات دینی
		۱	۲	۳	۱	۲	۳		
۱	۷۴۶/۰	۵۵۶/۱	۶۱۳/۱	۱۳۶/۰	۱	۱	۱	مادلونگ: ۷؛ روحانی، ۶۹؛ هاجسن، فرقه اسماعیلیه، ۳۹: ۲۱۱-۱۹۲، ۲۲۱ لوتیس، ۱۸۸؛ دفتری، ۱ افسانه‌های حشاشین ۱۴-۱۵	رسیدن به بهشت جاویدان
۲	۱۶۸/۰	۱	۱	۱	۵۸۰/۱	۰۶۸/۰	۳۰۶/۰	فضل الله همدانی، ۱۰۶؛ مادلونگ، ۳-۲۲؛ روحانی، ۶۹	اعتقاد به مقام امامت حسن صباح

به طور کلی درکیش اسماعیلیان، شیوه زندگی به عقل و نظر نیست، به تعلیم امام هست (فضل الله همدانی، ۱۰۶) و "امام، قرآن ناطق است یعنی حق تفسیر و تاویل قرآن در اختیار اوست" (مادلونگ، ۳-۲۲). اسماعیلیان صباح را امام خود و خلیفه خدا بر روی زمین می‌دانستند. به عبارت دیگر اطاعت از امام را به مثابه اطاعت از پروردگار می‌دانستند. این زیرشاخص حایز رتبه دوم در فرایند تحلیل سلسله مراتبی فازی شد (جدول ۴).

۴-۴. روابط رهبر و پیرو

در بررسی سبک رهبری، پیروان را نیز باید مطالعه کرد. اساساً رهبری اتفاق نمی‌افتد مگر کسانی در اطراف رهبر گرا آیند (Fiedler, 1-28). پس حوزه دیگر بررسی اطاعت محض،

۱. در اینجا منظور از امام، امام معصوم است. اسماعیلیان رهبران خود را امام می‌دانستند (فضل الله همدانی، ۱۰۶؛ مادلونگ، ۳-۲۲)

روابط رهبر و پیرو خواهد بود. معمولاً رهبران بزرگ تحت تاثیر کسانی قرار می‌گیرند که آن‌ها را می‌ستایند (Giuliani, 39). از این رو برای درک رهبری، بررسی روابط میان رهبر و پیرو حایز اهمیت است (Hoyt et al, 96-122).

فرایند نفوذ و اطاعت بعد از آن، به سطح معرفتی پیروان مربوط است؛ به عبارت دیگر نفوذپذیری و اطاعت پیروان، با سطح دانش و معرفت آنان رابطه مستقیم دارد. طبق "نظریه ضمنی رهبری" اگر کسی با تصویر مطلوب پیروان مطابقت کند، رهبر آن‌ها خواهد شد (Lord and Maher, 23-8). افراد با توان استدلالی پایین و قوه تحلیل کم، بیشتر به واسطه جذابیت رهبر، مسخ وی می‌شوند. اطاعت محض اسماعیلیان از رهبر خود را می‌توان به فقر فرهنگی و فقدان درک بالای پیروان نیز نسبت داد (دفتری، حسن صباح، ۲۳۵). در اینجا مفهوم رهبری زهرآگین^۱ مطرح می‌شود. منشا رهبری زهرآگین را می‌توان در نیاز انسان به کنترل خارجی جستجو کرد. حسن صباح در شرایطی عرض اندام کرد که فقر فرهنگی، سیاسی و فکری در ایران و کشورهای همسایه بسیار شدید بود (خلعتبری و باستانی راد، ۵-۱۰۴). گروهی از مردم نیز برای مخالفت با دولت وقت، یعنی سلجوقیان به اسماعیلیان پیوستند (Nafisi, 63-72; روحانی، ۶۹؛ دفتری، حسن صباح، ۳۱۱).

کیش اسماعیلی، با خاطراتش از شور و شوق و سوک و شهادت، با نوید پایان الهی و انسانی‌اش، جنبشی بود که به پیروانش عظمت و شجاعت می‌بخشید و به آنها چنان حس وفاداری و فرمانبرداری القاء می‌کرد که در تاریخ بشر کم‌نظیر بود. با همین حس وفاداری و فرمانبرداری بود که فدائیان خود را به خطر می‌انداختند و حتی به خاطر رهبرانشان مرگ را با آغوش باز می‌پذیرفتند. پیروانی که تا آن زمان، از سطح پایین بینش و ترس از حکومت مستبد وقت، گذران زندگی می‌کردند، با رهبری حسن صباح توانستند به این حد از موفقیت‌ها دست یابند (لوئیس، ۱۸۸).

جدول ۵: اولویت بندی زیرشاخص های ویژگی های پیروان

۴	۷۵۱/۰	دفتری، حسن صباح، ۲۳۷؛ لوئیس، ۱۸۸؛ هاجسن، فرقه اسماعیلیه، ۷۹	سطح معرفی و شناختی پایین پیروان	۱	۸۵۱/۰	خراسانی فدایی، ۱۸۹؛ Daftari, 79-82; روحانی، ۶۹	تخصیبات دینی پیروان
۵	۸۵۱/۰	دفتری، حسن صباح، ۲۲۱	نیاز انسان به کنترل خارجی	۲	۷۷۱/۰	دفتری، ۱۳ حسن صباح، ۲۳۵؛ لوئیس، ۱۸۸	هوش عاطفی EQ سطح پایین پیروان
۶	۱۹۱/۰	فضل الله همدانی، ۱۱۰۶؛ مادلونگ، ۳-۲۲	نیاز های مادی	۳	۴۵۱/۰	دفتری، حسن صباح، ۲۲۲	فقر فرهنگی، سیاسی، فکری و اجتماعی

۴-۵. حسن صباح

حسن صباح، بنیان‌گذار دولت اسماعیلیه در ایران و نیز بانی دعوت مستقل اسماعیلیه نزاری است (دفتری، «حسن صباح»، ۱۳/۳۴۲). در این بخش از پژوهش به بررسی حسن صباح و تأثیرش بر اطاعت درونی اسماعیلیان خواهیم پرداخت.

حسن صباح در حدود سال ۴۴۵ ق در قم، در خانواده‌ای از شیعیان امامی، به دنیا آمد. او که از کوفه به قم مهاجرت کرده بود، به شهر ری نقل مکان کرد که مرکز مهم دیگری برای تعالیم شیعه و فعالیت‌های داعیان اسماعیلی بود. حسن در ری به عنوان شیعه دوازده امامی تعلیم و تربیت یافت، اما در هفده سالگی از طریق یکی از داعیان اسماعیلی، به نام امیره ضراب، با تعالیم اسماعیلیه آشنایی پیدا کرد. سپس از داعی دیگری، به نام ابونصر سراج، اطلاعات بیشتری کسب کرد و سرانجام به مذهب اسماعیلی گروید و نسبت به امام اسماعیلی زمان، یعنی خلیفه فاطمی، مستنصر بالله، سوگند عهد به جای آورد. اندکی بعد در ۴۶۴ ق، حسن صباح توجه ابن عطاش (رهبر اسماعیلیان سرزمین‌های سلجوقی) را، که به ری آمده بود، جلب کرد. ابن عطاش که متوجه استعداد و کفایت او شده بود، در سلسله مراتب دعوت اسماعیلیه، مقامی به وی داد. در ۴۶۷ ق، حسن صباح همراه ابن عطاش به اصفهان (مرکز مخفی دعوت اسماعیلیه ایران) رفت و در ۴۶۹ ق، به توصیه او، عازم قاهره، پایتخت فاطمیان، شد تا در آنجا تعلیم بیشتری ببیند. درباره اقامت سه ساله حسن در مصر اطلاعات چندانی در دست نیست. وی ابتدا در قاهره و سپس در اسکندریه به سر برد و مستنصر بالله را ندید. به نظر می‌رسد که حسن در مصر با بدرالجمالی^۱ درگیری پیدا کرد و از قاهره به اسکندریه، که پایگاه مخالفان بدرالجمالی بود، رفت (جوینی، ۳/ ۱۹۱-۱۸۷؛ فضل الله همدانی، ۱۰۳-۹۷؛ کاشانی، ۱۳۷-۱۳۳؛ حافظ ابرو، ۱۹۳-۱۹۱).

به نظر می‌رسد که حسن در سال‌های اقامت در مصر چیزهایی فرا گرفت که بعداً از آنها در تدوین سیاست انقلابی خود استفاده کرد (دفتری، «حسن صباح»، ۱۳/ ۳۴۲ - ۳۴۳). وی به خوبی می‌دانست که دولت فاطمیان رو به زوال است و امکانات لازم را برای کمک به اسماعیلیان ایران، در مبارزاتشان با سلجوقیان ترک، ندارد. حسن، پس از بازگشت به ایران، نه سال به عنوان داعی اسماعیلی، در ایران سفر کرد و در همین دوره، سیاست انقلابی خود را طرح نمود و قدرت نظامی سلجوقیان را در مناطق گوناگون ارزیابی کرد (فضل الله همدانی، ۹۹). تا حدود ۴۸۰ ق، او توجه خود را به ایالات سواحل دریای مازندران، به خصوص به منطقه کوهستانی دیلم، معطوف کرده بود. این منطقه از قدیم پناهگاهی برای علویان و شیعیان به شمار می‌آمد و از مراکز قدرت سلجوقیان در مرکز و مغرب ایران، دور بود.

۱. وزیر فاطمیان در دوران معاصر با حسن صباح

سرکردگی امیر یورنتاش، که نواحی الموت در اقطاع او بود، بدانجا حمله کردند و از این زمان اسماعیلیان ایران وارد منازعات نظامی طولانی مدتی با سلجوقیان شدند (جوینی، ۳/۲۰۴-۱۹۹).

بر اساس نظریه مردان بزرگ^۱، مشروعیت رهبری، در بزرگی شخص رهبر نهفته است (Weber, 28). صباح سیاستمداری چیره دست بود و در این راه سیاست را خوب می‌دانست، فقیه و دانا به شرع و وجوه مذهبی بود (فضل الله همدانی، ۱۰۶)، آشنا به اعتقادات نژادی، قومی و قبیله‌ای، مذاهب دیگر و بنیانگذار برخی روش‌های نوین جنگی محسوب می‌شد (جوینی، ۱۷-۲۱۲). وی همچنین از نوعی ویژگی‌های کاریزماتیک برخوردار بود و ویژگی‌های اکتسابی رهبری را نیز در دوران رشد در خویش توسعه داد (دفتری، حسن صباح، ۱۴۸-۱۴۵؛ روحانی، ۶۹). البته رهبری همواره به معنی کارکردی آشکار و نمایان نیست. از این نوع رهبری به عنوان رهبری خاموش^۲ یاد می‌شود. بعضی از وظایف رهبری بهتر است به دور از هیاهو انجام شود و حالت عمومی نداشته باشد (Gosling, 15-8). از این منظر رهبری خاموش را می‌توان در برابر رهبری پهلوانانه قرار داد. حسن صباح ترکیبی از این دو سبک را پیاده‌سازی می‌کرد. از این حیث می‌توان او را نمونه‌ای موفق از یک رهبر دانست.

صبح بر دوست و دشمن یکسان سخت‌گیر بود (هاجسن، فرقه اسماعیلیه، ۶۶) و در شیوه زندگی ساده و اسلامی که خود برگزیده و برای جامعه نزاری، به‌ویژه در رودبار، مقرر داشته بود، با هیچ‌کس مصالحه نمی‌کرد و از هیچ‌کس در نمی‌گذشت. به خصوص به رعایت وظیفه اسلامی و دینی امر به معروف و نهی از منکر اصرار داشت. در تمام این دوره هیچ‌کس آشکارا شراب ننوشید و نواختن آلات موسیقی ممنوع بود. حسن، هنگام محاصره الموت، زن و دخترانش را به گرد کوه فرستاد؛ در آنجا، آنها از راه نخریسی به سادگی امرار معاش می‌کردند و حسن هرگز آنها را به الموت عودت نداد. نیز هر دو پسر خود، استادحسین و محمد را به سیاست رسانید: محمد را به جرم شرب خمر و استادحسین را به اتهام شرکت در قتل داعی حسین قاینی در قهستان با اتهامی که معلوم شد پایه و اساس نداشته است (دفتری، تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ۴۲۱). عظاملک جوینی می‌نویسد: «چون حسن صباح بنیاد کار و ناموس بر

1. great man theory

2. quiet leadership

زهد و ورع و امر به معروف و نهی از منکر نهاده بود، در مدت سی و پنج سال که در الموت ساکن بود هیچ‌کس در ملک او آشکار شراب نخورد و در خم نریخت تا به حدی که شخص به قلعه نای زده بود، او را بیرون کرد و دیگر بار بر قلعه راه نداد و پسر دیگری داشت محمد نام، او را به شراب خوردن متهم کردند، فرمود تا او را بکشند (جوینی، ۱۴۸).

حسن صباح همین که بر الموت مستقر شد به پرهیزکاری و صلابت نام‌آور گشت (هاجسن، فرقه اسماعیلیه، ۶۵). راز موفقیت حسن صباح را می‌توان در چند امر ذیل بدین‌گونه بیان کرد: ۱. پیوند سیاسی و مذهبی اسماعیلیان با مساله «امامت» و ارتباط با فاطمیان مصر (در مرحله‌ای از کار و مبارزه)؛ ۲. برخورداری از قدرت نظامی و توان رزمی و نیز تربیت نیرو و قوای کارآمد (به‌نام فدائیان اسماعیلیه)؛ ۳. داشتن مبلغان باسواد و وارد به جدل و استدلال در بحثها و مناظرات؛ ۴. تبلیغ علیه عباسیان و سلاجقه به‌عنوان خلفا و حاکمان ظالم و فاقد صلاحیت سیاسی و دینی و نیز تبلیغ برای خود به‌عنوان تنها دولت و قدرت مشروع در بلاد اسلامی؛ ۵. طرفداری از فلسفه به‌عنوان حربه‌ای در برابر اهل حدیث و علمای سنتی مدارس و همچنین وسیله‌ای برای مجاب‌نمودن مخالفان (روحانی، ۶۹).

گاردنر^۱ معتقد است: "رهبری به دو گونه است: مستقیم (مراوده با پیروان به منظور اثر گذاشتن بر اعمال و افکار) و رهبری غیر مستقیم (تاثیرگذاری از طریق انتشار ارزش‌ها و نمادهای عملی و الگوهای درست) (Christensen and others, 5) و بدیهی است که گونه دوم به حالت پایدار می‌رسد (Gardner, 18). حسن صباح شیوه غیر مستقیم را در پیش می‌گرفت. بارزترین مثال آن، کشتن محبوب‌ترین پسرش به جرم شراب خواری بود (دفتری، افسانه‌های حشاشین، ۴-۲۸۳). صباح برای پیاده‌سازی عملی ارزش‌های موردنظر خود، از عزیزترین فرزندش گذشت. با توجه به وزن و رتبه‌های بدست آمده مطابق با جدول ۶، به نظر می‌رسد که ویژگی‌های اکتسابی به مراتب مهم‌تر از ویژگی‌های ذاتی است. همچنین عواملی که فقط مربوط به شخص رهبر هستند (مانند زیرشاخص شان اجتماعی و موقعیت رهبر)، اهمیت ناچیزی در اطاعت محض پیروان دارند. با توجه به وزن زیرشاخص "قدرت اجبار رهبر"، به نظر می‌رسد که این عامل نمی‌تواند به اطاعت محض داوطلبانه پیروان منجر گردد (جدول ۶).

جدول ۶. اولویت بندی زیرشاخص های ویژگی های رهبر

		*	x			*	x
		x				x	
۴	۱۰۶/۰	جوینی، ۱۷-۲۱۲؛ دفتری، تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ۴۲۱؛ جوینی، ۱۴۸	همنوی با پیروان	۱	۸۸۱/۰	ر.ک. فضل الله همدانی، Carlyle, 23; ۱۰۶؛ دفتری، افسانه های حشاشین: ۴-۲۸۳؛ دفتری، ۱۳ تاریخ و عقاید اسماعیلیه: ۴۲۱؛ روحانی، ۱۳۷۰؛ ۶۹مستوفی، ۵۲۱-۵۲۰؛ هاجسن، اسماعیلیان، ۵۲۹؛ انصاف پور، ۵۲۷	فنون تاثیر گذاری اجتماعی رهبر
۵	۵۰/۰	روحانی، ۶۹؛ هاجسن، فرقه اسماعیلیه، ۶۵	شان اجتماعی و موقعیت رهبر	۱	۸۵۱/۰	خلعتبری و باستانی راد، ۱۰۰؛ هاجسن، اسماعیلیان ۵۲۹؛ انصاف پور، ۵۲۷	هوش عاطفی رهبر
۶	۱۰۰/۰	بنداری اصفهانی، ۲۱۸؛ مستوفی، ۵۲۱-۵۲۰	قدرت اجبار رهبر	۱	۵۵۱/۰	هاجسن، Carlyle, 23; ۵۲۹؛ اسماعیلیان، ۵۲۹؛ انصاف پور، ۵۲۷	قدرت انگیزش رهبر

۴-۶. مقایسه زیرشاخص‌ها

برای نتیجه‌گیری بهتر از داده‌های بدست آمده، می‌توان به مقایسه همه زیرشاخص‌های اقدام کرد. جدول شماره ۷، حاصل مقایسه همه زیرشاخص‌ها است.
جدول ۷. اولویت‌بندی کلیه زیرشاخص‌ها با استفاده از فرایند تحلیل سلسله مراتبی فازی

اولویت	وزن	زیر شاخص	اولویت	وزن	زیر شاخص
۱	۵۵۰/۰	رهبری تحول‌گرا	۱	۱۱۷۰/۰	رهبری مذهبی
۲	۵۸۰/۰	رهبری پهلوآنانه	۲	۱۱۸۰/۰	فنون تأثیرگذاری اجتماعی رهبر
۳	۱۱۱۰/۰	هم‌نوایی با پیروان	۳	۸۷۶/۰	تعصبات دینی پیروان
۴	۱۱۰/۰	سطح معرفتی و شناختی پایین پیروان	۴	۱۱۷۶/۰	رسیدن به بهشت جاویدان
۵	۷۰۴/۰	نیاز انسان به کنترل خارجی	۵	۱۱۷۶/۰	قدرت انگیزش رهبر
۶	۵۰۴/۰	رهبری دیکتاتورانه	۶	۶۶۰/۰	اعتقاد به مقام امامت حسن صباح
۷	۱۱۵۴/۰	نیازهای مادی	۷	۱۳۶۰/۰	هوش عاطفی سطح پایین پیروان
۸	۴۷۸/۰	قدرت اجبار رهبر	۸	۴۱۱۰/۰	هوش عاطفی رهبر
۹	۸۸۰/۰	شان اجتماعی و موقعیت رهبر	۹	۵۵۰/۰	فقر فرهنگی، سیاسی، فکری و اجتماعی

خلاصه روش تحلیل

در گام اول طی فراگرد گردآوری و تحلیل داده‌های پژوهش با بهره‌گیری از مصاحبه‌هایی نیمه ساختار یافته با تعدادی از خبرگان در زمینه‌های تاریخی، داده‌های اولیه پژوهش (معطوف

به شناسایی شاخص‌های اصلی و زیرشاخص‌های موثر بر اطاعت محض اسماعیلیان از حسن صباح) گردآوری شد.

در گام دوم، متن پیاده شده مصاحبه‌ها چندین مرتبه مورد مطالعه و بازبینی قرار گرفت و ۱۰۳ کد اولیه شناسایی و استخراج گردید.

در گام سوم کدهای اولیه با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA چندین مرتبه مورد تحلیل و بازبینی قرار گرفتند و بوسیله تکنیک دلفی فازی در نهایت ۴ مضمون پایه و ۱۸ مضمون سازمان‌دهنده از مجموعه داده‌ها شناسایی گردید و شبکه مضامین به صورت شکل شماره ۱ استخراج گردید.

در گام چهارم پس از دسته‌بندی مولفه‌ها، مجدداً به خبرگان و متخصصان تاریخی مراجعه شد تا به بررسی، وزن‌دهی و اولویت‌بندی دلایل اطاعت محض اسماعیلیان در دوران حسن صباح پرداخته شود. بدین منظور از پرسشنامه FAHP استفاده شد.

در گام پنجم و پس از جمع‌آوری پرسشنامه‌ها از تحلیل سلسله‌مراتبی فازی جهت اولویت‌بندی و بدست آوردن ضریب اهمیت معیارها (جدول شماره ۲) و زیرمعیارها (جدول شماره ۳، ۴، ۵ و ۶) استفاده شد. در نهایت، برای اولویت‌بندی کلیه زیرشاخص‌ها با استفاده از فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی فازی (جدول شماره ۷) اقدام شد.

در گام ششم، پس از انجام فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی فازی و اولویت‌بندی دلایل اطاعت محض، برای تحلیل و نتیجه‌گیری نهایی، نتایج مجدداً به خبرگان ارائه شد تا آراء آنها در رابطه با نتایج پژوهش نیز جمع‌آوری شود. بخش پنجم، به جمع‌بندی و نتیجه‌گیری از پژوهش می‌پردازد.

۵. بحث و نتیجه‌گیری

اطاعت محض، پدیده پیچیده و شگفت‌انگیزی است که بسیاری را در طول تاریخ، به تامل واداشته است. سبک خاص رهبری حسن صباح و سبک خاص اطاعت پیروانش، یکی از شاخص‌ترین نمونه‌ها، برای مطالعه‌ی اطاعت محض توأم با اختیار پیرو است. در این پژوهش، چهار عامل ویژگی‌های رهبر، ویژگی‌های پیروان، اعتقادات و باورهای دینی و سبک خاص رهبری حسن صباح، در اطاعت محض اسماعیلیان مورد شناسایی قرار گرفتند. این چهار عامل،

خود به هجده زیر شاخص منشعب می‌شوند که با توجه به آراء خبرگان و به کمک فرایند تحلیل سلسله مراتبی فازی، به اولویت‌بندی این عوامل پرداخته شد. با توجه به بررسی‌های انجام شده، نتایج زیر قابل استنتاج است:

شاخص‌های منسوب به مذهب، مهم‌ترین عامل تاثیرگذار بر اطاعت محض این گروه بوده است.

بعضی از صاحب‌نظران، رهبری دیکتاتورانه را عامل اصلی اطاعت محض می‌دانند ولی در این گروه، رهبری دیکتاتورانه به عنوان آخرین سبک رهبری موثر بر اطاعت محض داوطلبانه شناخته شد.

در شاخص ویژگی‌های رهبر، ویژگی‌های اکتسابی به مراتب مهم‌تر از ویژگی‌های ذاتی است.

با توجه به وزن نهایی زیرشاخص "قدرت اجبار رهبر"، به نظر می‌رسد که این عامل نمی‌تواند به اطاعت محض داوطلبانه پیروان منجر گردد.

سبک رهبری مذهبی، مهم‌ترین عامل موثر بر اطاعت محض اسماعیلیان بوده است. از شش عامل نخست، چهار عامل، مستقیماً به اعتقادات و باورهای مذهبی مربوط می‌شوند. انسان وقتی به اطاعت مطلق همراه با رضایت باطنی ترغیب می‌شود که وجودی برتر از خود بر آن امر کند.

قرار گرفتن زیر شاخص "نیازهای مادی" در رتبه‌های آخر، جای بسی تامل دارد. به نظر می‌رسد این شاخص تاثیر بسیار ناچیزی بر فرایند اطاعت محض داشته باشد.

در فرایند اطاعت محض، هوش عاطفی رهبر در رتبه هشتم قرار گرفت. این در حالی است که هوش عاطفی پیروان در رتبه هفتم قرار گرفته است؛ به نظر می‌رسد که در فرایند اطاعت محض، هوش عاطفی پیروان به مراتب با اهمیت‌تر از هوش عاطفی رهبر است.

در شاخص ویژگی‌های رهبر، ویژگی‌های اکتسابی به مراتب مهم‌تر از ویژگی‌های ذاتی است.

با توجه به قرار گرفتن سبک رهبری دیکتاتورانه در رتبه پانزدهم، به نظر می‌رسد که این شاخص تاثیر بسیار ناچیزی بر فرایند اطاعت محض داشته باشد.

روش تحلیل سلسله‌مراتبی فازی، برای تحلیل مسائل جاری و مطالعات معاصر نیز کاربرد

دارد. مثلاً در تحلیل پیروی محض سربازان امریکایی در قتل عام‌های مردم ویتنام، اطاعت محض نیروهای تکفیری در قتل عام‌ها و کشتار مردم سوریه، فرمانبرداری مطلق نیروهای صرب در قلع و قمع مسلمانان بوسنی، اطاعت محض نیروهای انگلیسی در جنگ جهانی دوم در بمباران شبانه آلمانی‌ها، می‌توان از این شیوه استفاده کرد. به نظر می‌رسد مطالعات پیرامون دلایل این اطاعت‌های کورکورانه، می‌تواند از فجایع مشابه در آینده جلوگیری کند.

منابع

- استرویالود میلادیمیرنا، *تاریخ اسماعیلیان در ایران*، ترجمه پروین منزی، اشاره، تهران، ۱۳۷۱.
- انصاف‌پور، غلامرضا، *روزند نهضت‌های ملی و اسلامی در ایران*، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۵۹.
- آذر، عادل و علی رجب‌زاده، *تصمیم‌گیری کاربردی با رویکرد MADM*، نگاه دانش، تهران، ۱۳۸۹.
- باسورث، ادموند کلیفورد، *تاریخ دودمانی ایران (از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلیخانیان)*، پژوهش دانشگاه کمبریج، گردآورنده جی بویل، ترجمه حسن انوشه، انتشارات امیر کبیر، تهران، ۱۳۷۱.
- بنداری اصفهانی، زبده النصره و نخبة العصره (تاریخ سلسله سلجوقی)، ترجمه محمد حسین خلیلی، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۶.
- بهرام، مهدی (۱۳۷۲)، *نمونه‌گیری گلوله‌برفی*، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد آمار، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۲.
- پور مقدس، علی. (۱۳۶۷). *روانشناسی اجتماعی*، انتشارات مشعل، اصفهان، ۱۳۶۷.
- پورعزت، علی اصغر و علی اصغر سعدآبادی. (۱۳۹۱). "تحلیل سلسله مراتبی موانع کار تیمی در دانشگاه‌ها و موسسات آموزش عالی با رویکرد فازی (مطالعه موردی: دانشگاه‌های شهر تهران)". *فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات رفتار سازمانی*، سال اول، شماره ۳، ص ۸۷-۱۱۰.
- توکلی، غلامرضا و بهنام بهشتی پور، *دانشنامه رهبری*، موسسه خدمات فرهنگی رسا، تهران، ۱۳۹۰.
- جوینی، علاءالدین عطا ملک، *تاریخ جهانگشا*، صبا، بی جا، ۱۳۵۵.
- حافظ‌ابرو، عبدالله بن لطف‌الله، *مجمع التواریخ السلطانیه*، چاپ محمد مدرسی زنجانی، اطلاعات، تهران، ۱۳۶۴.
- خراسانی فدایی، محمد بن زین‌العابدین، *تاریخ اسماعیلیه*، تصحیح الکساندر سیمیونوف، اساطیر، تهران، ۱۳۶۲.
- خلعتبری، اللهیار و حسن باستانی راد، "رویارویی سیاسی-نظامی حسن صباح با سلجوقیان"،

- پژوهشنامه علوم انسانی، شماره ۵۱، پاییز ۸۵، ۹۹-۱۱۸.
- دانایی فرد، حسن و سیدمجتبی امامی "استراتژی‌های پژوهش کیفی: تأملی بر نظریه‌پردازی داده‌بنیاد" اندیشه مدیریت، سال اول شماره دوم، ۹۷ - ۶۹.
- دفتری، فرهاد، «اسماعیلیه»، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۷.
- تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ترجمه فریدون بدره‌ای، فرزانه روز، تهران، ۱۳۷۵.
- افسانه‌های حشاشین یا اسطوره‌های فدائیان اسماعیلی، ترجمه فریدون بدره‌ای، فرزانه روز، تهران، ۱۳۷۶.
- حسن صباح و سرآغاز جنبش اسماعیلی نزاری در تاریخ و اندیشه‌های اسماعیلی در سده‌های میانه، ترجمه فریدون بدره‌ای، فرزانه روز، تهران، ۱۳۸۲.
- تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ترجمه فریدون بدره‌ای، فرزانه روز، تهران، ۱۳۸۳.
- «حسن صباح»، دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دانشنامه اسلامی، تهران، ۱۳۸۸.
- روحانی، سیدکاظم، "تحلیلی بر نهضت‌های سیاسی - دینی ایران"، کیهان اندیشه، شماره ۲۱، ۱۰۰-۸۷.
- فضل الله همدانی، رشید الدین، جامع التواریخ، به کوشش محمد تقی دانش پژوه و محمد مدرسی زنجان، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۵۶.
- کاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن علی بن محمد، زبده التواریخ، به کوشش محمد تقی دانش پژوه، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، ۱۳۶۶.
- کریمی، یوسف، روان شناسی اجتماعی، نظریه‌ها، مفاهیم و کاربردها، نشر ارسباران، تهران، ۱۳۸۰.
- لوئیس، برنارد، تاریخ اسماعیلیان، ترجمه فریدون بدره‌ای، انتشارات توس، تهران، ۱۳۶۲.
- مادلونگ، ویلفرد، فرقه‌های اسلامی، ترجمه ابوالقاسم سری، اساطیر، تهران، ۱۳۷۷.
- مومنی، منصور، مباحث نوین تحقیق در عملیات، انتشارات دانشکده مدیریت دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۸۴.
- مهرگان، محمدرضا، پژوهش عملیاتی پیشرفته، نشر کتاب دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۳.
- هاجسن، مارشال، اسماعیلیان در تاریخ (دولت اسماعیلیه)، ترجمه یعقوب آژند، مولى، تهران، ۱۳۶۳.
- فرقه اسماعیلیه، ترجمه فریدون بدره‌ای، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۶۹.

Adair, J. *Great Leaders*, Talbot Adair Press, Guildford, 1989.

Badaracco, J. L. Jr. *Beyond Heroic Moral Leadership, Conversation on Leadership*

- of the Center for Public Leadership*, Harvard College Publications, Boston, 2004.
- Baltar, Fabiola, Ignasi Brunet, "Social research 2.0: virtual snowball sampling method using Facebook", *Internet Research*. 22 (1) 2012: 57 – 74.
- Bass, B. M. "The Future of Leadership in Learning Organizations", *Journal of Leadership Studies*, 7, 2000, 18-40.
- Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, Adler, London, 1907.
- Beua, Danielle S. M. Ronald Buckley, "This is war: How the politically astute achieve crimes of obedience through the use of moral disengagement". *The Leadership*, 15. 2004, 551-568.
- Block, P. *Stewardship: Choosing Service over Self-Interest*, Berrett-Koehler, San Francisco, 1996.
- Bodily, S, E, *Modern Decision Making*, Printice Hall, 1990.
- Burns, J. M. *Leadership*, Harper & Row, New York, 1978.
- Carlyle, T. *Thomas Carlyle on Heroes and Hero-Worship and the Heroic in History*, AMS Press, New York, 1969.
- Chang, D. Y. Applications of the Extent Analysis Method on Fuzzy AHP. *European Journal of Operational Research*, 95, 1996, 649-655.
- Christensen, Tom. Per Læg Reid, Paul G. Roness, Kjell Arne Rovik. *Organization Theory and the Public Sector (Instrument, culture and myth)*, Routledge, New York, 2007.
- Cino lu, Hüseyin. "Sociological understanding of the relationship between terrorism and religion". *International Journal of Human Sciences*, 2, 2010, 199-209.
- Daftari, Farhad. *Great Encyclopedia of Ismaili*, (V. VIII), *The Great Islamic Encyclopedia*, PCL publication, 1998.
- Fiedler, F. E. *The Leadership Situation and the Black Box in Contingency Theories*, Academic Press, New York, 1993.
- Gardner, H. *Leading Minds: An Anatomy of Leadership*, Basic Books, New York, 1995.

-
- Gass, S. *Decision Making, Models and Algorithm*, John Wiley & Sons, 1985.
- Giuliani, R. *Leadership*, Hyperion, New York, 2002.
- Gosling, J. *Change and Continuity*. Routledge, New York, 2008.
- Harvey, J. *The Abilene Paradox*, Lexington Books, Lexington, 1988.
- Hoyt, C, Goethals, G. Riggio, R. "Leader-Follower Relations: Group Dynamics and the Role of Leadership", *A Multidisciplinary Experiment*, 1, 2006, 96-122.
- Hsu T.H., Yang, T.H. "Application of fuzzy analytic hierarchy process in the selection of advertising media", *Journal of Management and Systems*. 7. 2000, 583-599.
- Jones, S. Gosling, J. *Nelson's Way: Leadership Lessons from the Great Commander*, Nicholas Brealey, London, 2005.
- Kazmi, S. Farhana, Tahir Pervez, "Socio Economic and Cultural Perspectives of Terrorism in Pakistan and The Madrassa (Mosque) Students", *International Journal of Academic Research*, 3, 2011, 578-581.
- Khurana, R. *Searching for a Corporation Savior: The Irrational Quest for Charismatic*, Princeton University Press, Princeton, 2002.
- Lord, R. G. Maher, K. J. *Leadership and Information Processing: Linking Perceptions and Performance*, Harper Collins, Boston, 1991.
- Nafisi, Arash, "Ismailia from the Beginning to Modern Times", *American Journal of Scientific Research*, 24, 2011, 63-72.
- Plato, *Republic*. G. M. A. Grube Hackett Publishing, Indianapolis, 1992.
- Poonawala, K, Ismail. "Ismaili Literature in Persian and Arabic". *The Encyclopaedia Iranica*, Columbia University, 14, 2008, 197-204.
- Scheffer-Boichorst, P. "Der Kaiserliche Notar und der Stradburger Vitztum Burchard", *Zeitschrift Fur die Geschichte des Oberrheins*, 43, 1889, 456-477.
- Thomas C. David. "Old Men of the Mountains: A Comparative study of the Ghazis and the Ismailis of Alamut", *Journal of Historical and European Studies*, 1, 2007, 7-22.

Tourish, D. "Charismatic Leadership and Corporate Cultism at Enron: the Elimination of Dissent, the Promotion of Conformity and Organizational Collapse". *The Leadership*, 1, 2005, 455-480.

Weber, M. *The Theory of Social and Economic Organization*, Hodge, London, 1947.

Werhane, Patricia. Hartman, Laura. Moberg, Dennis. Englehardt, Elaine. Pritchard, Michael. Parmar, Bidhan, "Social Constructivism, Mental Models, and Problems of Obedience", *Journal of Business Ethics*, 100, 2011, 103-118.

<http://www.encyclopaediaislamica.com/>

